

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Qacarlar dövlətinin çökməsi üçün əlindən gələni edən ingilislər Türk məşrutəçilərlə Məhəmməd Əli Şah üz-üzə qoymaqla əsas məqsədlərinə xeyli dərəcədə yaxınlaşdılar; Gilan və İsfahandan olan məşrutəçilərin Tehran üzərinə hərəkət etməsinə şərait yaratmaqla hakimiyyət dəyişikliyinə nail oldular. Belə ki, 1909-cu ilin iyulunda Tehrandə ingilislərin təsiri altında liberal-demokrat qılıqlı ərancı-irançı məşrutəçilərin öncüllüyündə təşəkkül tapan ikinci çağın Məclisi Məhəmməd Əli Şah Qacanın vəzifəsindən uzaqlaşdırılıb onun yerinə oğlu Əhməd Şah Qacanın gətirilməsinə qərar verdi. 1

İngilislərin təzyiqlə Məhəmməd Əli şah əvvəlcə bütün bunlara razı olub taxtdan oğlu Əhməd şah Qacanın xeyrinə imtina etdiyini bəyan etsə də, az sonra rusların "üst ağıl"la yenidən məşrutəçilərə elan edərək şahlıqda qalmaq istədiyində bulundu. Çünki ruslar gördülər ki, Məhəmməd Əli şahdan sonra şahlıq taxtına oturdulan Əhməd şah Qacanın ətrafı əsasən ingilispərəst ərancı farslar, bir də liberalizm, demokratiya cərəyanlarının təsiri altındakı türksoylu irançı deputatlarla qapanmışdır. Belə bir durumda çar Rusiyası Məhəmməd Əli şahın şahlıq taxtına bərpasını daha uyğun gördü. Rusiyanın "üst ağıl"la hərəkət edən sabiq şahın yeni məşrutəçilərə elanına əvvəlcə inana-raq şadlıq edən ərancılar-irançılar az sonra ingilislərin təzyiqlə ilə fikirlərini dəyişdirib, bundan vaz keçdilər. Həmin hadisələrin birbaşa iştirakçısı olan Rəsulzadə yazırdı: "Politikani olduğundan daha şiddətli bir surətdə görünən məşrutəçilər əvvəl kərə də böylə bir iqdame razı olma kimi görünüb, hər yerdə məşrutəni qəbul etmək üzrə sevinc və şadlıqlar etdilərse də, biləxərə kəret birdən-birə dəyişib inqilabçılar əldən getməkdə olan heysiyyəti-milliyələrini iadə etmək üzrə sözü bir yerə qoyub gilanlılar və isfahanlılarla birlikdə Tehrana hərəkət etməyə başladılar". 2

Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Təbrizdə mücadilə verdiyi dövrdə Məhəmməd Əli şahın yanında yer alan Səttarxan, Bəxtiyarlıların, Yefremlərin mövqə dəyişdirmələrinin, eyni zamanda gilanlı, isfahanlı məşrutəçilərin də birdən-birə inqilab xətti tutmalarının əsil mahiyyətini o zaman tamamilə dərk etməyən Rəsulzadə bütün bu baş verənləri daha çox Məhəmməd Əli Şah istibdadının yıxılıb yerinə məşrutəçilərin bərpa olunması yönündən qiymətləndirmişdir. Halbuki ərancı-irançı farsların ingilislərin gizli dəstəyiylə Məhəmməd Əli Şahın taxtdan salıb yenidən konstitusiyalı dövlət, parlamentli ölkə statusunu bərpa etməyə çalışmaları Rəsulzadənin düşündüyü kimi türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və digər xalqlar arasında fərq qoymadan "i-

ranlılar", "iranlıq" üçün deyil, məhz Qacarlarda ərancı farsları hakimiyyətə gətirməyə, ərancı fars dövlətini bərpa etməyə zəmin hazırlamağa görə lazım idi.

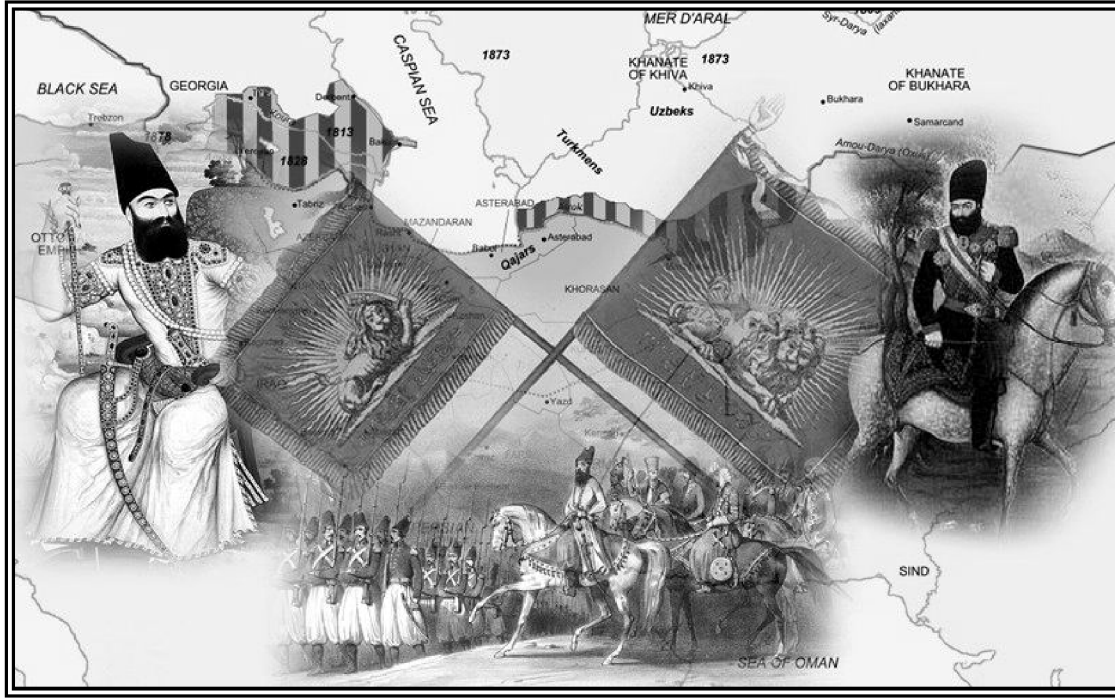
Hər halda Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda Səttarxanın başçılıq etdiyi məşrutəni qoruma hərəkəti zamanı Məhəmməd Əli Şahın yanında yer almış Gilan əyalətindən Səttarxan, Bəxtiyarlılardan Sərdar Əsədın, Qafqaz erməni daşnaklarının liderlərindən Yefremin və başqalarının az sona şaha xəyanət edərək "iran", "iranlıq" adlı maskaya bürünmüş ərancı məşrutəçilərə qoşulması ingilislərə ideoloqları tərəfindən öncədən planlaşdırılmışdı. Səttarxanla Məhəmməd Əli şahın ingilislər tərəfindən oyuna gətirilərək üz-üzə qoyul-

lөр ki, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məqsədi şahı devirmək deyil, sadəcə məşrutəni qorumaq, ədalətli idarəetmə sistemini yaratmaqdır. *Eyni zamanda, ingilislər hesab edirdilər ki, Azərbaycan Türk məşrutəçiləriylə dil tapmaq çox çətin olduğu halda, hamiləri olduğu ərancı-irançı məşrutəçilərlə anlaşılıb Qacarlardan nüfuz dairələri altında saxlamaq daha asandır. Ona görə də, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Təbrizdə ruslar tərəfindən məğlub edilməsi mühüm bir şans idi ki, bunu yaxşı dəyərləndirən ingilislər ideoloqlar az sonra ərancı-irançı (onların arasında Azərbaycan türkləri də var idi) məşrutəçiləri ön plana çıxararaq birincisi, şahı onların əliylə taxtdan salmaqla məşrutənin ya da parla-*

Əslində bu olay bir daha göstərdirdi ki, Məhəmməd Əli şahın belə bir duruma düşməsinə çar Rusiyasına həddən artıq güvənib, Türk xalqına və onun aparıcı qüvvəsi olan yenilikçi Türk məşrutəçilərinə etimad etməməsi mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə bu prosesi diqqətlə izləyən tanınmış mütəfəkirimiz Üzeyir Hacıbəyli də yazırdı ki, Məhəmməd Əli Şahın Osmanlı sultanı 2-ci Əbdülhəmiddən fərqli olaraq öz taleyini xalqın ixtiyarına buraxmaması çox təəssüf doğuran hal olmuşdur: "Halbuki Əbdülhəmid millət tərəfindən öldürülməyəcəyindən heç də əmin deyildi. Məhəmmədəlinin bu yolda Əbdülhəmid təqlid etməməyinə yeni səbəb ola bilər: Ya ola canının qorxusu və millətin mərdliyinə inanması və ya-

Ə.Hüseynzadənin təbrincə desək, artıq onun hakimiyyəti dövründə Qacarlardan az-çox ortada olan iqtidar və nüfuzu da əldən çıxmışdı: "Taleyin artıq özlərinə müxalif olduğunu seziyorlar, anlaşırlar ki, iqtidar və nüfuzları əldən gediyor. Bir fərdin (Məhəmməd Əli şahın-F.Ə.) siyasəti-heyvanıyyəsi üzündən gediyor". 6 Bütün hallarda isə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlubiyətindən, eləcə də Məhəmməd Əli şah Qacanın taxtdan uzaqlaşdırılmasından daha çox qazanan əvvəlcə çar Rusiyasının yanında "iran irticacıları" qılıqlı Məhəmməd Əli şaha xəyanət edən, az sonra ingilislərin yanında liberal-demokrat qılıqlı "iran məşrutəçiləri"ne çevrilib ikinci Məclisdə əsas qüvvəyə çevrilən ərancılar-irançılar oldular.

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkəti və Səttarxan

masına şübhə etməyən S.C.Pişəveri sonralar bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "Bu heç də aydın deyil ki, Yefremin dəstələri İranın azadlığı və istiqlaliyyətinə sərdarə-millinin (Səttarxanın-F.Ə.) mücahidlərindən daha çox əlaqə bəsləsinlər. Yaxud Bəxtiyarlı xanları mərkəzi hökuməti qüvvələndirməkdə Təbriz

mentin taleyini öz maraqlarına uyğun liberal, demokrat qılıqlı "irançılara verdilər, ikincisi Qacarların taxtına da formal bir Qacar şahının çıxarılmasını təmin etdilər. İngilislərin bu planını gec anlayan, ya da bunun qarşısını almaqda çətinlik çəkən ruslar Məhəmməd Əli şah Qacarı şahlıq taxtında saxlamaq

inki öz millətinə qarşı qəlbində bəslədiyi nifrət, bu baredə təfsilatla girişməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda Məhəmmədəlinin qəlbi böyük və alicənab adamlara məxsus hissiyyəti-alıyeden bilmərrə boş olduğu təbəyyün etdi". 5

Onu da unutmamalıyıq ki, Türk düşmənlərindən qorunmaq üçün

Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Təbrizdə mücadilə verdiyi dövrdə Məhəmməd Əli şahın yanında yer alan Səttarxanların, Bəxtiyarlıların, Yefremlərin mövqə dəyişdirmələrinin, eyni zamanda gilanlı, isfahanlı məşrutəçilərin də birdən-birə inqilab xətti tutmalarının əsil mahiyyətini o zaman tamamilə dərk etməyən Rəsulzadə bütün bu baş verənləri daha çox Məhəmməd Əli Şah istibdadının yıxılıb yerinə məşrutəçilərin bərpa olunması yönündən qiymətləndirmişdir. Halbuki ərancı-irançı farsların ingilislərin gizli dəstəyiylə Məhəmməd Əli Şahın taxtdan salıb yenidən konstitusiyalı dövlət, parlamentli ölkə statusunu bərpa etməyə çalışmaları Rəsulzadənin düşündüyü kimi türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və digər xalqlar arasında fərq qoymadan "iranlılar", "iranlıq" üçün deyil, məhz Qacarlarda ərancı farsları hakimiyyətə gətirməyə, ərancı fars dövlətini bərpa etməyə zəmin hazırlamağa görə lazım idi

və Tehran azadixahlarından daha irəlində olsunlar. Burada bir çox incəliklər var. Həmin incəliklər Azərbaycan mücahidlərinə əlaqə bəsləyənləri tarixçilərin, qəzetçilərin yazıları, xüsusilə klassik tarix kitablarından şübhələndirir". 3

Şübhəsiz, bu məsələdə əsas incəlik ingilislərin öncə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçiləriylə Məhəmməd Əli şah Qacarı qarşı-qarşıya qoyaraq zəiflətməsi, daha sonra gücdən düşmüş, üstəlik Rusiyadan tamamilə asılı vəziyyətdə olan şahın daha çox isfahanlı, gilanlı məşrutəçilərin əliylə devrilməsi idi. Çünki ingilislər yaxşı bilirdi-

çün yeni bir həmlə də bulunsalar da, ancaq sabiq şahı yalnız "şah-sevenlər", qaşqaylar və türkmənlər müdafiə etdilər. 4 Görünür, buna səbəb də, bir tərəfdən sabiq şahın bütün xətalarına baxmayaraq türk olması, digər tərəfdən isə ingilislərin havadarlığı ilə ərancı farsların hakimiyyəti ələ keçirmələrinə qarşı olmaları idi.

Həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin tarixində Türk düşmənlərinin ən çox oyuna gətirdiyi Məhəmməd Əli şah Qacanın "iran məşrutəçiləri"ndən qorunmaq üçün Tehrandakı Rusiya elçiliyinə sığınmasının da düşündürücü anamları vardı.

Qacarlar dövlətinin başçısı Məhəmməd Əli şah Rusiya elçiliyinə sığın-dığı halda, ingilislərin arxasında durduğu "iran məşrutəçiləri"nin və ingilislərin oyununa gətirilərək xəyanətə uğrayan Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin lideri Səttarxan isə Türkiyə elçiliyinə pənah aparmışdır. Yeni Səttarxan üzünü nə Rusiyaya, nə də İngiltərəyə tutmuş, doğma qardaşı hesab etdiyi Türkiyə konsulluğuna sığınmışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, Qacarlar dövlətinin tənəzzülündə əsas yanlığı Azərbaycan Türk məşrutəçiləri deyil, Rusiyanın təsiri altına düşmüş Məhəmməd Əli şah Qacar etmişdir.

İkinci Məclis dövründə (1909-1911) vaxtilə Məhəmməd Əli şahın arxasında dayanmış ruslar da özlərini məşrutəpərəst göstərməklə vəziyyətdən çıxmağa çalışdılar. Hətta, dünənə qədər Məhəmməd Əli Şahın xeyrinə mütləqiyyəti müdafiə edib məşrutənin əleyhinə fəaliyyət göstərən, Məclisi bombalayan Rusiyaya aid Lyaxovun başçılıq etdiyi kazak alayı belə Əhməd şah Qacar taxta oturdudan sonra "məşrutəçilərə polkovnik ünvanı ilə məşrutə briqadasına rəyasət edir"; 7 "Təbriz əhranı mühasirə edib aylarla qəhrəmanların başlarına od yağdırır" 8 Eynüddövlə yeni hökumətdə yer alırdı. Bir sözlə, Məhəmməd Əli şah Qacanın mütləqiyyəti tutumunun yanında yer alıb Səttarxan başda olmaqla Azərbaycan Türk mərkəzi məşrutə hərəkətinə qarşı döyüşən Bəxtiyarlılar, Lyaxovlar, Yefremlər, Eynüddövlələr, Səttarxanlar, Əmir Bəhəddinlər Əhməd şah Qacar taxta oturdudan sonra məşrutəpərəst olub dövlətdə ya da hökumətdə yüksək vəzifə tuturdular. "Tehranda axırncı inqilabi böyük bir şiş peyda qılıb çirkə tutub, irin bağlayan İran vərəminin operasyonudur. İrani sevmən bir iranlı, vətəni əziz tutan bir şəxs, bir inqilabçı, hamı bu operasyon olmasa İranda daima azarlı, qızıldırma qaldığını əlanıyyə gördüyündən edə bilməzdi ki, böylə bir operasyonu canı-dil ilə istəməsin"- deyən, 9 Rəsulzadə belə vaxtilə məşrutəçilərə əleyhdarlığının indi məşrutəpərəst olub yüksək vəzifələr tutmasına isə bir anlam verə bilmirdi: "İndi əhval böylə bir surət almışdır; məşrutəpərəst haradan başlayıb, müstəbid nərdə qurtardığı məlum deyildir. Hamısı biri-birinə qarşı məzhəb itmişdir. Məhəmmədəli şah vəzifəsindən istefa vermiş, amma Məhəmmədəli şahı saxlayan icimai qüvvə təsfiyyə olunmamışdır. İstibdad sınımış, amma ona tərəvət verməkdə olan qabığı üzülməmişdir". 10

1 Yene orada, s.391-392

2 Yene orada, s.395

3 Pişəveri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərşəfər, 2016, s.22-23

4 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.32

5 Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, «Şərqlər», 2005, s.88

6 Hüseynzadə Əli bəy. Siyasət-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.115

7 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərşəfər, 1992, s.405

8 Yene orada, s.405

9 Yene orada, s.403

10 Yene orada, s.406